

Опубліковано: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1726-vadym-nazarenko-povernennia-bludnykh-syniv-rosiiski-voiaky-vtikachi-v-ukrainskykh-zemliakh-u-viii-st>

Вадим НАЗАРЕНКО. «Повернення блудних синів»: російські вояки-втікачі в українських землях у XVIII ст.

Category: [Дослідження](#)

Created on Monday, 21 December 2015 00:32

Hits: 1248

Одним із важливих аспектів при вивченні російської військової присутності в Україні другої половини XVII – XVIII ст. є дослідження взаємодії особового складу гарнізонів із місцевим населенням, зокрема спроб російських вояків влитися в місцевий соціум, стати його частиною. Тому необхідним є вивчення життя російських військових поза межами свого «ареалу» – гарнізону. Таке життя було можливим в результаті втечі.

У нашій розвідці розглянуто дві втечі із «гарнізонного» світу у світ зовнішній. Обидві завершилися тим, що після кількох років проживання за межами гарнізону, вчорашні втікачі повернулися назад до війська. Один із них сам з'явився із повинною, а інший зробив кілька невдалих втеч від свого «роботодавця», щоб повернутися(!) на службу. Один із них ніс службу в Київському гарнізоні, а інший – в Глухівському. При цьому кожен із наших героїв після втечі прожив за межами гарнізону приблизно по 5 років. Ці історії схожі на невеличкі одиссеї по території Правобережжя та Лівобережжя, що також проливає світло на мобільність населення на цих землях, і що важливо – мобільність людей, які хотіли уникнути тієї долі, яка на них очікувала, заважаючи на їхнє соціальне походження.

Рядові гарнізонних піхотних полків російської армії в 1720 –1732 рр. (зліва в стрійовій уніформі, справа – в робочій)

Джерело: [Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск](#)

Першим «блудним сином» є солдат Київського гарнізонного полку Прокопій Бабін¹. Його історія розпочинається у 1743 році, коли Прокопія рекрутували до війська із с. Федорівка Алатарського повіту Симбірської губернії². На службу він потрапив до Київського гарнізону. У 1748 році (або 1749 р. – у документах написано різні дати), Бабін утік зі служби на форпості у містечку Білогородка (на південь від Києва)³, перейшов кордон із Річчю Посполитою і добрався до «местечка Бердишева» (тобто Бердичева), де тиждень прожив у шляхтича Комарницького,

котрий надав Бабіну прихисток⁴. Потім Прокопій перебрався до містечка Кагарлик (на південь від Києва неподалік Дніпра), де рік наймитував у місцевого жителя Григорія Литвинова⁵. Після цього найнявся працювати до грека Яна Кацели на його хуторі⁶. Проживши 5 місяців у Кацели, Бабін влаштував своє особисте життя: одружився на служниці власника хутора, вдові Агафії Івановій⁷. «Молоде» подружжя прожило ще 5 тижнів на хуторі у грека, а потім перебралося до села Миколаївка⁸. Там Прокопій та Агафія прожили два роки. У кого саме вони працювали – із матеріалів справи невідомо. Саме в Миколаївці у молодого подружжя народилася донька⁹.

Наймитування Бабіна по території Правобережжя, яке на той час входило до складу Речі Посполитої, підтверджує думку дослідника І. Сердюка, щодо мобільності населення українських земель XVIII ст. в межах певної локальної території¹⁰. У пошуках заробітку наш герой за кілька років змінив щонайменше 4 місця проживання. Всі населенні пункти, де він наймався на роботу, належали до території сучасних Київщини та Черкащини. У той час це були прикордонні території Речі Посполитої, де можна було уникнути переслідування з боку місцевої влади або ж вона закривала очі на таких втікачів як Бабін.

Далі наш герой робить вчинок, який ми спробуємо в подальшому пояснити. У вересні 1753 року П. Бабін із сім'єю прибув до Нового Миргорода, що перебував під юрисдикцією командувача Нової Сербії генерал-майора Івана Хорвата, і розкався у втечі із Київського гарнізону («с глупости своей бежал за границу»)¹¹. Іван Хорват відправив Бабіна до Києва, де справу було розглянуто Київською губернською канцелярією. Як результат, Бабіна повертають на гарнізонну службу, але переводять із Києва до Белгорода до місцевого гарнізону¹².

Зі справи стає відомо, що вже після того, як того відправили у Київ, до генерал-майора Хорвата звернувся житель села Почаплиців¹³ Степан Михайличенко. Він звинуватив Прокопія Бабіна, який працював у Михайличенка наймитом, у крадіжці 17 рублів¹⁴. Як завершилася ця частина історії Бабіна – невідомо, але в матеріалах справи міститься інформація, що Київська губернська канцелярія повідомила командира Белгородського гарнізонного полку про крадіжку 17 рублів і переклала на нього вирішення цього питання¹⁵.

Другим «блудним сином» є учень гарнізонної школи Іван Користін, справу якого у 1784 році розглядав Глухівський гарнізонний суд¹⁶. На допиті в суді Іван розповів, що в семирічному він залишився сиротою (але мав двох старших сестер – Тетяну та Параску)¹⁷. Народився Користін у Глухові, його батько (матері Іван взагалі не пам'ятав) був солдатом Глухівського гарнізонного батальйону, а сам Іван належав до соціальної групи «солдатських дітей»¹⁸. Ця група сформувалася в Російській імперії унаслідок петровських реформ в армії. До неї належали особисто вільні сини солдатів. Солдатські діти перебували у віданні Військової колегії і мали після досягнення повноліття йти на військову службу. Із 6 – 7-річного віку усі вони були зобов'язані навчатися у гарнізонній школі (таким чином, держава робила ставку на спадкову військову службу, а гарнізонні школи стали центрами підготовки солдатських дітей до подальшої військової кар'єри)¹⁹.

Отож у 7 років (1 вересня 1770 року) Іван і став учнем гарнізонної школи в Глухові. Учні школи перебували на державному забезпеченні, отримуючи жалування (1,59 або 1,83 руб./рік), провіант (борошно, крупу, сіль) та одяг²⁰. Сироти отримували ще більше утримання. Таким чином, мінімальний рівень матеріальних потреб нашого героя протягом навчання був забезпечений.

Під час навчання в школі особливих успіхів у навчанні Користін не проявив. За 8(!) років він не навчився ані читати, ні писати (усі документи у справі замість Івана підписували солдати Глухівського гарнізонного батальйону, які володіли грамотою)²¹. Керівництво закладу вирішило віддати його на навчання «мастерствам»²². Як відомо із тексту справи, Івана відправили до солдата Глухівського гарнізону Семена Торохова, котрий мав навчити Користіна «парукмахерський науки» (йдеться про цирульницьку справу)²³. Однак за рік навчання стало зрозуміло, що навіть опанування цього «ремесла» Івану не під силу: його знову повернули до гарнізонної школи.

Проте навчання тривало недовго. 30 червня 1779 року під час Троїцького ярмарку в Глухові «в рибному ряду» Користін познайомився із відставним прапорщиком Іваном Судейкіним, який

запропонував роботу із оплатою 3 рублі на рік²⁴. Іван погодився і разом з Судейкіним поїхав у село Дяківка (на момент розгляду справи у 1784 році село Дяківка входило до складу Білопільського повіту Харківського намісництва; на 1779 рік, коли наш герой їхав туди, воно входило до складу Сумської провінції Слобідсько-Української губернії)²⁵. Сам вивіз Користіна із Глухова нагадував радше викрадення: Судейкін пообіцяв учневі гарнізонної школи, що той перед від'їздом попроситься із сестрами, але не дотримав слова і Користіна без прощання із сестрами повезли в Дяківку²⁶.

Іван Користін працював на Судейкіна із 1779 по 1784 рік²⁷. При цьому поміщик записав солдатського сина в подушний оклад, вказавши його під іншим прізвиськом («вместо Користина Фигуляренковым») ²⁸.

Проте у грудні 1783 року Користін намагається втекти. Приводом для втечі стало те, що Судейкін хотів віддати Івана в слуги своєму сину, який мав прийти у відпустку із військової служби²⁹. Користін вирішив тікати саме до Глухова, де жили його сестри, і де він міг довести свою приналежність до солдатських дітей. Однак поблизу м. Кролевець Івана наздогнав кріпосний Судейкіна і повернув назад³⁰. Відставний прапорщик пробачив першу втечу. Друга спроба втечі у березні 1784 року також провалилася: поблизу села Клепалі²¹ Користіна спіймали люди «господина Гамалии» і повернули Судейкіну, який наказав відшмагати втікача батогами³². Через місяць Іван знову втік, але невдовзі був затриманий у Конотопі за «безпаспортний ход»³³. Зауважимо, що це затримання було безпосереднім наслідком урядової політики дисциплінування населення, яка втілювалася в Російській імперії. У XVIII ст. «безпаспортний ход» був одним із основних видів правопорушень. За підрахунками дослідника Ю. Волошина, у 1775 році 15% справ, які розглянув Полтавський гродський суд, стосувалися «безпаспортного ходу»³⁴. Крім того, дивним видається маршрут третьої втечі: якщо першого разу Користін дійшов до Кролевця (тобто майже досяг Глухова), то Конотоп стоїть дещо в стороні від напрямку Дяківка-Глухів. Очевидно, що хлопець або заблукав, або пішов іншим маршрутом, щоб на його слід не вийшли слуги Судейкіна.

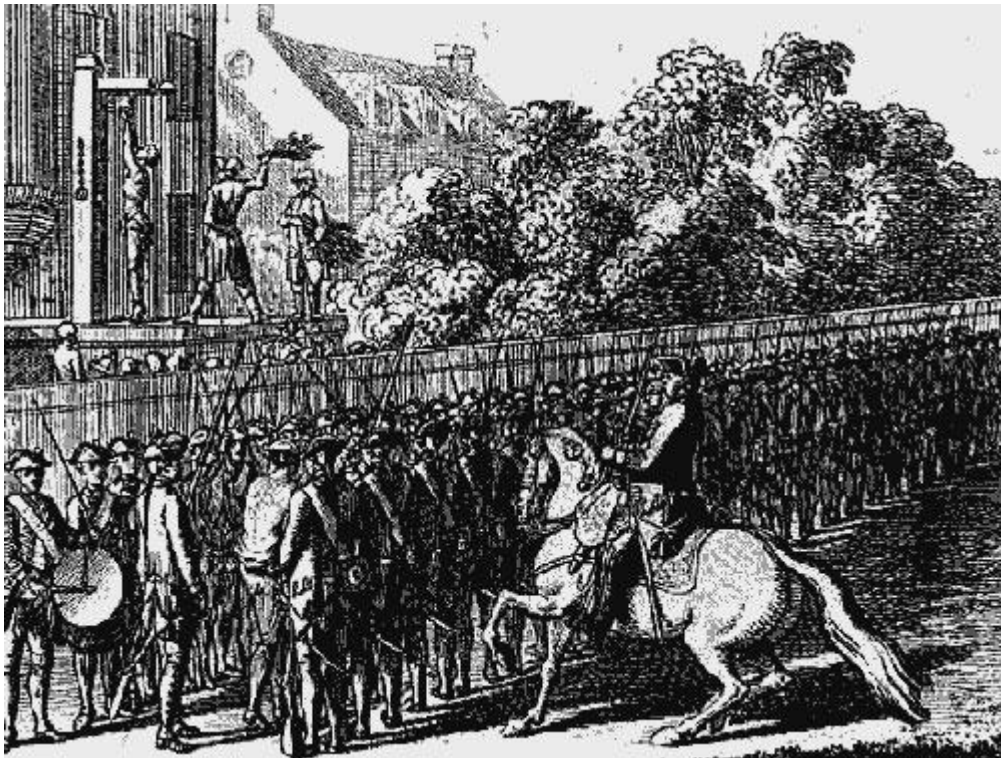
Із Конотопа нашого героя відправили до центру намісництва – Новгород-Сіверська. Там постановили відправити Користіна під конвоєм до Харківського намісництва. Під час етапування Івана попросив конвоїрів, щоб вони заїхали по дорозі у Глухів. По прибутті до Глухова Іванові знову вдалося виблагати конвоїрів на побачення із сестрами Тетяною та Параскою («щоб попросити у них хліба на дорогу») ³⁵. Сестри впізнали брата і одна із них послала слугу свого чоловіка до вчителя гарнізонної школи Іосифа Горшкова, котрий сповістив про Користіна глухівського коменданта Простоквашина, який наказав залишити колодника в місті і почати розслідування³⁶. Під час слідства було підтверджено той факт, що Іван Користін був учнем місцевої гарнізонної школи у 1770 – 1779 роках, з якої втік 5 років тому (свідчення надав згаданий вчитель Іосиф Горшков)³⁷. В результаті Івана повернули до складу гарнізону, але судили як втікача (на той час він мав уже 21 рік). Йому винесли вирок: покарання шпіцрутенами³⁸. Відповідно до Військового артикулу 1715 року³⁹ за втечу із гарнізону можна було поплатитися смертю, але військові суди завжди виносили менш жорстокі вирокі: за першу втечу дезертир мав три дні по одному разу проходити через полк, отримуючи від кожного солдата удар шпіцрутеном; за другу втечу його шмагали батогами і виривали ніздрі; за третю – відправляли на каторгу. Як довела дослідниця М. Проскуракова на прикладі російських гарнізонів Виборга і Кексгольма, смертні вирокі виносили лише в перші роки дії артикулу або ж у виняткових випадках⁴⁰.

Профос пруської армії часів Фрідріха II готує шпіцрутени – довгі, гнучкі і водночас товсті прутики лози, які використовували для тілесних покарань, попередньо вимочивши їх у солоній воді.

Джерело: [Малюнок 1850 р. художника Адольфа Менцеля \(Adolph Friedrich Erdmann von Menzel\) \(1815 – 1905\)](#)

Оскільки виїзд із Глухова в 1779 році Іванові Користіну зарахували за першу втечу, і у зв'язку, що він майже добровільно повернувся до гарнізону, то він мусив знести удари шпіцрутенами, пройшовши «через полк по три дня по разу»⁴¹. Що стосується Прокопія Бабіна, то в матеріалах справа не збереглося відомостей чи було його покарано побиттям шпіцрутенами. Враховуючи, що він добровільно сам прийшов і зізнався у втечі, не виключено, що Бабін або отримав порцію шпіцрутенів, або взагалі залишився без покарання.

Покарання шпірутенами. Солдат Глухівського гарнізону Іван Користін згідно присуду військового суду мав тричі проходити через такий стрій («через полк по три дня по разу»).
Джерело: [Малюнок 1776 р. художника Даниеля Ходовецького \(Daniel Nikolaus Chodowiecki\) \(1725 – 1801\)](#)

Обидві ці історії дають цікаві висновки, а сама тема російських вояків-дезертирів на українських землях у другій половині XVII – XVIII ст. потребує більш детального вивчення. Для обох втікачів зустріч із світом за межами гарнізону виявилася непривітною. Кожному із «блудних синів» знадобилося по 5 років, щоб у них виникло бажання повернутися до гарнізону. Спробуємо пояснити чому ж сталися ці повернення.

Прокопій Бабін, очевидно, не мав значних заробітків на території Речі Посполитої. Постійне наймитування, незабезпечений побут, потреба годувати сім'ю скоріш за все і штовхнули його до крадіжки 17 рублів у Степана Михайличенка. Повернення в гарнізон давало кілька переваг: 1) можливість уникнути заслуженого покарання за крадіжку (так думав Бабін); 2) хоч і невелике, але постійне жалування на службі в російській армії давало певну впевненість у майбутньому, тим паче, що держава підтримувала сім'ї військових: навіть у випадку смерті чи загибелі Бабіна його дружина (до нового заміжжя) та діти (до повноліття) отримували б від держави невелику пенсію; 3) не виключено, що хтось із правобережної шляхти зробив спробу закріпачити Бабіна, а тому повернення до гарнізону ставало очевидним порятунком; 4) очевидно, що за часів втілення політики дисциплінування населення, зокрема на прикордонних територіях, Бабін не мав жодних документів, які б давали можливість більш-менш вільно дихати у новому оточенні.

У випадку Івана Користіна повернення в Глухівський гарнізон врятувало його від закріпачення і подальшої ролі прислуги сина відставного прапорщика Судейкіна.

На прикладі Бабіна бачимо, що висока мобільність солдатів-втікачів була можливою лише в межах прикордонних територій. Прокопій утік із російської частини Правобережжя на польську, але протягом 5 років завжди проживав у прикордонній зоні в трикутнику Гетьманщина – Річ Посполита – Нова Сербія.

У випадку ж Користіна бачимо, що пересування втікачів на територіях, далеких від кордону, було досить обмежене (дві втечі Івана завершилися невдачею). У випадку нашого героя державна політика дисциплінування врешті-решт допомогла йому все повернутися туди, куди він хотів – до гарнізону.

Ще один важливий висновок: місцеве населення приймало втікачів, зокрема російських солдатів, надавало їм роботу, дозволяло увійти до складу своїх спільнот. Для прикладу: за даними російських воєвод у 1662 – 1663 роках на території Лівобережжя проживало 475 збіглих солдатів та стрільців тільки із одного гарнізону м. Києва⁴². Дехто із них встиг одружитися на місцевих уродженках. У 1667 р. київський воєвода П. Шереметьєв писав, що зі складу гарнізону 400 чол. одружилися на місцевих жителях; за його свідченням такі вояки були більше схильні до втеч із гарнізону на територію Правобережжя та Лівобережжя⁴³.

-
1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2350. – 13 арк.
 2. Там само. – Арк. 4.
 3. Втечі із форпостів – основний вид втеч солдатів Київського гарнізону. На форпостах несло службу, як правило, по кілька солдатів. Із ними міг бути унтер-офіцер, зрідка офіцер. Бабін повідомив на допиті, що втік із команди прапорщика Ніжинського гарнізонного полку Пастельникова.
 4. ЦДАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2350. – Арк. 4.
 5. Там само.
 6. Там само.
 7. Там само.
 8. Очевидно, що йдеться про нинішнє село Миколаївка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.
 9. ЦДАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2350. – Арк. 4.
 10. Сердюк І. Ставлення до хворих дітей і сиріт у суспільстві Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі долі Романа Краснощоченка та його племінників) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2015. – Вип. 11 – 12. – С. 64 – 65.
 11. ЦДАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2350. – Арк. 4.
 12. Там само. – Арк. 10 – 11.
 13. В Україні є кілька населених пунктів із такою назвою. Очевидно, що «нашими» є Почаплинці на Черкащині (Лисянський район), які у XVIII ст. розташовувалися неподалік кордонів із Новою Сербією.
 14. ЦДАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2350. – Арк. 9 – 10.
 15. Там само. – Арк. 11.
 16. ЦДАК України. – Ф. 246. – Оп. 3. – Спр. 166. – 28 арк.
 17. Там само. – Арк. 3.
 18. Варто звернути увагу на цей факт: майбутній російський солдат, що нестиме службу на українських землях, народився на території Гетьманщини. Відомо, що частина російських вояків, котрі служили в Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст. мали сім'ї, їхні діти росли в Києві, Глухові, Переяславі та інших містах. Коли сини російських солдатів вступали на службу, то вже добре знали всі місцеві особливості і напевно були на Лівобережжі почасті «своїми».

19. Детальніше про солдатських дітей та гарнізонні школи в Україні див.: Назаренко В. Київська гарнізонна школа у XVIII ст. (учні та вчителі, структура та зміст освіти, матеріальне забезпечення навчального процесу) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 41. – С. 36 – 42.
20. Щомісяця учень гарнізонної школи отримував два четверики борошна, гарнець крупи, а також два фунти солі.
21. ЦДІАК України. – Ф. 246. – Оп. 3. – Спр. 166.. – Арк. 3.
22. У гарнізонній школі існувала диференціація щодо подальшого навчання та кар'єри учнів. В ідеалі передбачалося, що 50 учнів від кожного полку розподілялися на 4 групи. До першої входили 10 найздібніших до навчання школярів, які мали навчатися геометрії, артилерійській та інженерній науці. Ще 10 школярів забирали до гарнізонної, полкових чи батальйонних канцелярій для «науки писарської». 20 школярів навчали грі на музичних інструментах і співу. Останню групу склали найбільш неуспішні учні («весьма тупи и надежды к обучению их нету»), які не проявили особливих здібностей у навчанні, і мали навчатися ремісничим спеціальностям. Саме до такої групи віднесли й Івана Користіна, який мав стати цирульником.
23. ЦДІАК України. – Ф. 246. – Оп. 3. – Спр. 166. – Арк. 3, 8 зв.
24. Там само.
25. Нині село Дяківка Буринського району Сумської області.
26. ЦДІАК України. – Ф. 246. – Оп. 3. – Спр. 166. – Арк. 3.
27. Як правило, на території Гетьманщини та Слобідсько-Української губернії дорослі наймити отримували в рік по 3 – 4,5 рублів.
28. ЦДІАК України. – Ф. 246. – Оп. 3. – Спр. 166. – Арк. 9. Варто звернути увагу на цей факт. Судейкін добре знав хто такі «солдатські діти», а тому свідомо порушував закон, коли вивіз Користіна до себе в село і записав в подушний оклад. Навіть під час розгляду справи у Новгород-Сіверському намісництві відставний прапорщик збрехав, заявивши, що купив Користіна в одного генерала.
29. ЦДІАК України. – Ф. 246. – Оп. 3. – Спр. 166. – Арк. 3 зв.
30. Там само. – Арк. 9.
31. Сусіднє із Дяківкою село.
32. ЦДІАК України. – Ф. 246. – Оп. 3. – Спр. 166. – Арк. 3
33. Там само. – Арк. 10
34. Волошин Ю. Кримінальна злочинність в Гетьманщині другої половини XVIII ст. (За матеріалами Полтавського гродського суду) // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії у 2-х т. – Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Відп. ред. В. Горобець. – К., 2012. – С. 287-325.
35. ЦДІАК України. – Ф. 246. – Оп. 3. – Спр. 166. – Арк. 10 зв.
36. Там само. – Арк. 11.
37. Там само. – Арк. 14 зв.
38. Там само. – Арк. 26.
39. Частина артикулу №12 «О дезертирах и беглецах» (артикули з 94 по 100). Див.: Артикул воинский [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/articul.htm>

40. Див.: Проскуракова М. Е. «Бежал ис полку...». Феномен дезертирства в контексте истории судебной практики первой половины XVIII в. // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. – 2014. – Т. 13. – № 8. – С. 82 – 92. Дослідниця також навидить інформацію про те, що більшість спійманих дезертирів мотивували свою стечу бажанням «почати нове життя». Очевидно такий мотив і був у Прокопія Бабіна; що стосується Івана Користіна, то можна говорити про його вік (на 1779 рік – 16 років), бажання пригод (на ярмарок він пішов, як сам стверджував, «ради гулянья») і т.д.

41. ЦДАК України. – Ф. 246. – Оп. 3. – Спр. 166. – Арк. 26.

42. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 49.

43. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 2. – Спр. 15422. – Арк. 51.